

רחל ווקנין

עיונים בדמותו של אלישע בן אבויה*

ראשי פרקים

- א. מבוא
- ב. כניסתו של אלישע בן אבויה לפרדס
- ג. כפירתו של אלישע בן אבויה
- ד. משנתו של אלישע בן אבויה
- ה. תשובתו של אלישע בן אבויה

א. מבוא

אלישע בן אבויה, המכונה בספרות התלמודית בכינוי "אחר", היה במובנים רבים הטרגדיה של חכמי המשנה. אדם שהיה מחשובי החכמים, שהיה מעורה בתוך העולם היהודי, לא רק כתלמיד חכם אלא גם כאישיות בעלת השפעה משמעותית, יצא אל מחוץ לתחום היהדות. מציאותו של אדם כזה, שהיה מן הפנים שבפנים שבעם ישראל, הייתה ונשארה פצע פתוח בתוך המסורת היהודית. כיצד יש להבין את אישיותו של בן אבויה? כיצד יש להבין מה שקרה לאדם גדול שחדל להיות גדול בישראל? כיצד אפשר שאדם אשר למד כל כך הרבה תורה יסטה לדרך זרה ונכרית? שאלות אלו הציקו לבני דורו ולמכריו של אחר, והמשיכו להעסיק את עולם המחשבה היהודית במשך שנים רבות.¹

העיסוק הספרותי, האקדמי והתורני בדמותו של אלישע נרחב ומקיף. קולמוסים רבים נשתברו בהבנת אישיותו הייחודית, בעיסוק במניעיו ובגורמים לחטאו על משנתו ועל תפיסת עולמו. מהספרות העשירה בנושא ניתן להבין עד כמה סוגיית דמותו של אלישע רלוונטית לימינו. מעבר לערך ההיסטורי העיסוק בדמותו מבטא עיסוק בשאלות תיאולוגיות של שכר ועונש, היחס ללימוד התורה והעיסוק בנסתר, תשובתו של תלמיד חכם שסרח, הגורמים המביאים לכפירה וההתמודדות עמם ושאלות רבות נוספות. מקצת מהדברים קיבלו ביטוי בחיבור

* מאמר זה הוא עיבוד של עבודה שנכתבה במסגרת הקורס "סמינריון מדרש חז"ל ואגדה" בהנחייתו של הרב ישמח משה במסגרת לימודי לקראת תואר ראשון בחינוך במכללת אורות ישראל.

1 ראו אבן ישראל, עמ' 39.

זה, אם כי יש לציין שבמסגרת מצומצמת שכזו לא ניתן להקיף את הנושא על מגוון ההיבטים והתחומים הכלולים בו.

ב. כניסתו של אלישע בן אבויה לפרדס

במסכת חגיגה טו ע"א נאמר:

אחר קיצץ בנטיעות. עליו הכתוב אומר "אל תיתן את פיך להחטיא את בשרך". מאי היא? חזא מיטטרון דאיתיהבא ליה רשותא למיטב למכתב זכוותא דישראל. אמר: גמירא דלמעלה לא הוי לא ישיבה ולא תחרות ולא עורף ולא עיפוי, שמא חס ושלוס בי רשויות הן? אפקוהו למיטטרון ומחיוהו שיתין פולסי דנורא. א"ל מ"ט כי חזיתיה לא קמת מקמיה? איתיהבא ליה רשותא למימחק זכוותא דאחר. יצתה בת קול ואמרה: "שובו בנים שובבים – חוץ מאחר". אמר: הואיל ואיטריד ההוא גברא מההוא עלמא, ליפוק ליתהני בהאי עלמא. נפק אחר לתרבות רעה.²

אלישע חיפש בפרדס פתרון לבעיית הגמול, ואכן הראו לו שזכויות עם ישראל נכתבות ונשמרות בשמים על ידי מטטרון, מלאך ראשי, היושב וכותבן. אף שלמלאכים בדרך כלל אין זכות ישיבה, עקב חביבות עם ישראל העניקו למטטרון זכות זו. אך המראה המופלא שאמור היה לסייע לפתרון יצר בעיה בלתי צפויה. אלישע מצא סתירה בין המראה שראה ובין המסורת שקיבל, שלמעלה אין עייפות ואין זכות ישיבה אלא למלך מלכי המלכים, ואם אין ישיבה ואין עייפות מדוע מטטרון יושב, ומדוע הוא כותב רק שעה אחת ביום? מכאן הגיע אלישע למסקנה החפוזת והשגויה ש"שתי רשויות הן".³

כדי לשכנע את אלישע שמטטרון הוא מלאך ולא אל, הלכו את מטטרון על כך שבישיבתו הטעה את אלישע. אך ההלקאה רק העמיקה את הבעיה. אלישע

2 תרגום: אחר קיצץ בנטיעות, עליו הכתוב אומר (קהלת ב) 'אל תיתן את פיך לחטיא את בשרך'. מאי היא? ראה מטטרון שניתנה לו רשות לשבת ולכתוב זכויותיהם של ישראל. אמר: למדנו שלמעלה אין לא ישיבה ולא תחרות ולא עורף ולא עייפות, שמא חס ושלוס שתי רשויות הן? הוציאוהו למטטרון והיכוהו בשישים שוטי אש. אמרו לו: מדוע כשראית אותו לא קמת מלפניו? ניתנה לו רשות למחוק את זכויותיו של אחר. יצתה בת קול ואמרה: (ירמיהו ג') 'שובו בנים שובבים – חוץ מאחר'. אמר: הואיל ונטרדתי מהעולם הבא, אצא ואהנה בעולם הזה. יצא אחר לתרבות רעה.

3 ראו סטריקובסקי, עמ' 7-8.

נתפס לרעיון שהמלאך⁴ הכותב את זכויות עם ישראל נענש על כך. דברים אלו הביאו את אלישע לפקפוק בערכן של הזכויות הללו, ולהבנה כי הבעיה של "צדיק ורע לו" קיימת גם במרומים. מטטרון שהולקה, "העניש" את אלישע במחיקת זכויותיו. ניתן להבין זאת בהתאם לעיקרון של "מידה כנגד מידה", המזלזל בעיקרון של שכר ועונש מאבד את זכותו לשכר. מאפייני צעדיו של אלישע בבואו לפרדס הם פיזיות בהסקת מסקנות, ניסיון להבין שכלית את הנהגתו של הקב"ה בעולם וחוסר יכולת להשלים עם כך שישנם דברים נשגבים מבינתו.⁵ ניתן לומר כי העמדה הנפשית שבה נקט בעיסוקו בנסתר הייתה גאווה יתרה, והתיימרות להבין בשכל אנושי מהלכים אלוקיים נסתרים.

ג. כפירתו של אלישע בן אבויה

1. הסיבות לכפירה

אמרו עליו על אלישע בן אבויה, שלא היתה העזרה ננעלת על אדם חכם וגבור בתורה בישראל כמותו. וכיון שהיה מדבר ודורש בלשכת הגזית או בבית המדרש של טבריא, היו כל החברים עומדים על רגליהם ומאזינים לדבריו, ואח"כ באים כולם ונושקין אותו על ראשו. אם בטבריא כך, קל וחמר בשאר מדינות ובשאר עירות.⁶

תיאורים אלו, בצירוף מקורות נוספים,⁷ הם ביטוי לעצמתו הרוחנית והתורנית של אלישע, בימים שבהם היה מגדולי תנאי ארץ ישראל. בסתירה גדולה למקורות אלו, עומדים הדברים האלה (ירושלמי, חגיגה ב, א [עז ע"ב]):

אחר הציץ וקיצץ בנטיעות. מני אחר? אלישע בן אבויה שהיה הורג רבי תורה. אמרין: כל תלמיד דהוה חמי ליה משבח באוריתא הוה ליה. ולא עוד, אלא דהוה עליל לבית וועדא, והוה חמי טליא קומי ספרא, והוה אמר: "מה אילין יתבין עבדין הכא אומנותיה דהן בנאי, אומנותיה דהן נגר, אומנותיה דהן חייטי". וכיון דהוין שמעין כן הוון שבקין ליה ואזלין

4 יש להניח כי בשלב זה אלישע הפיק את הלקח שמטטרון אינו אלא מלאך, שהרי בהמשך דרשותיו אין מובאת טענה על אודות שתי הרשויות הקיימות בשמים, אלא טענות אחרות בדבר תורת הגמול וכדומה.

5 ראו סטריקובסקי, עמ' 10.

6 רות רבא (מהדורת לרנר) פרשה ו, ד"ה "לאחר ימים באו".

7 כדוגמת סדרת אמרותיו של אלישע בן אבויה באבות דרבי נתן פרק כד, ואמרה אחת בפרקי אבות ד, כ.

[...] אוף בשעה עקתא הוון מטענין לון מטילין והוון מתכוונין מיטעוון תרי חד מטול משום "שניים שעשו מלאכה אחת". אמר: אטעונונין יחידאין אזלין ואטעונונין יחידיין, והוון מתכוונין מיפרוק בכרמלית, שלא להוציא מרה"י לר"ה. אמר: אטעונונין צלוחיין.⁸

עיון במקורות אלו מביא אותנו באופן טבעי לשאלה המרכזית בבואנו לעסוק בדמותו של אחר מהי סיבת כפירתו. מה מביא תלמיד חכם בסדר גודל שכזה להגיע לשיא השפל, לכפירה מוחלטת ואף לשנאה עיוורת לכל הקשור בתורה ובלומדיה? מפאת עומקה של הסוגיה, אציג בחלק זה מספר הסברים לדבר. יש להניח כי כל הסבר כשלעצמו אינו מספק דיו כדי לענות על שאלה מורכבת כל כך, ולכן אולי יש לראות בצירוף ההסברים כולם פתרון אפשרי לשאלה.

תפיסה של צדק אלוקי מעורער

ראינו כי התלמוד הבבלי⁹ רואה בכניסתו של אלישע לפרדס, יחד עם השאלות האמוניות שהעלה במעמד זה, את הגורם העיקרי ליציאתו לתרבות רעה. מתוך הידיעה כי לא ניתנה למלאכים זכות ישיבה למעלה, עלתה כאמור באלישע הקביעה והתהייה: "שמא, חס ושלום, שתי רשויות הן?" למראה ישיבתו של מטטרון. בהמשך מקשה אלישע בתחום אחר. האומנם הקושיה הידועה בדבר "צדיק ורע לו, רשע וטוב לו" קיימת אף במרומים? מכל מקום זהו ההסבר שלו למראה הלכאתו של מטטרון שלשיטתו נענש על כתיבת זכויותיהם של ישראל. הנחנו כי בשלב זה חזר בו אלישע מטיעונו הראשון, כי מטטרון הוא אל ולא מלאך, שהרי הקושיה השנייה, בדבר העונש המופנה כלפי מטטרון, מבטלת קביעה זו. ניתן לומר כי טענתו המרכזית של אלישע במעמד השמימי שבו היה נוכח היא בדבר שאלת הגמול הקיימת במרומים, ואשר לפיה גם למעלה הצדיק אינו זוכה לגמול על מעשיו אלא נענש על לא עוול בכפו. אם נסיף

8 תרגום: אחר הציץ וקיצץ בנטיעות. מיהו 'אחר'? אלישע בן אבויה שהיה הורג רבי תורה. אמרו: כל תלמיד חכם שהיה רואה אותו עוסק בתורה היה הורגו. ולא עוד, אלא שהיה עולה לבית המדרש, והיה רואה תינוקות לפני ספריהם, והיה אומר 'מה אלו יושבים ועושים כאן? אומנותו של זה בנאי, אומנותו של זה נגר, אומנותו של זה צייד, אומנותו של זה חייט'. וכיוון שהיו שומעין כן, היו עוזבים והולכים [...]. אף בשעת שמד היו מטעינים להם [הרומאים] משאות, והיו מתכוונים לטעון שניים משא אחד, משום "שניים שעשו מלאכה אחת [פטורים]" אמר: הטעינום יחידים [...]. הלכו והטעינום יחידים, והיו מתכוונים לפרוק בכרמלית, שלא להוציא מרשות היחיד לרשות הרבים. אמר [לרומאים]: הטעינום צלוחיות [שלא יוכלו לזרקן לכרמלית ויאלצו להניחן ולחלל שבת].
9 חגיגה טו ע"א.

על דברים אלו את דברי הירושלמי בחגיגה (פרק ב, הלכה ה), תתקבל תמונה בהירה למדי, המעידה על תפיסה של צדק אלוקי מעורער בעיני אלישע: וכל דא מן הן אתת ליה? אלא פעם אחת היה יושב ושונה בבקעת גינוסר, וראה אדם אחד עלה לראש הדקל ונטל אם על הבנים וירד משם בשלום. למחר ראה אדם אחר שעלה לראש הדקל ונטל את הבנים ושילח את האם וירד משם והכישו נחש ומת. אמר: כתיב "שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לך למען ייטב לך והארכת ימים" (דברים כב, ז), איכן היא טובתו של זה? איכן היא אריכות ימיו של זה? ולא היה יודע שדרשה רבי יעקב לפניו ממנו: "למען ייטב לך" – לעולם הבא שכולו טוב, "והארכת ימים" – לעתיד שכולו ארוך. ויש אומרים, על ידי שראה לשונו של רבי יהודה הנחתום נתון בפי הכלב שותת דם. אמר: זו תורה וזו שכרה? זהו הלשון שהיה מוציא דברי תורה כתיקונו, זהו הלשון שהיה יגיע בתורה כל ימיו? זו תורה וזו שכרה? דומה שאין מתן שכר ואין תחיית המתים.

המראות שלהם אלישע היה עד, מקרה שילוח הקן ומראה לשונו של רבי יהודה הנחתום נתונה בפי כלב, הובילוהו למסקנה החפוזיה שאין צדק בעולם. לשיטתו הדרך שבה העולם מתנהל, "צדיק ורע לו רשע וטוב לו", מראה כי אין לעולם מנהל. ממסקנות אלו קצרה הדרך לעזיבת הדת וליציאה לתרבות רעה.¹⁰ ראינו עד כה כי אלישע הוטרד מקושיות תיאולוגיות בשאלת תורת הגמול וטיבם של השכר והעונש האלוקים. שאלות אלו הן שהובילוהו למסקנותיו המוטעות, שהביאו בסופו של דבר להידרדרות רוחנית וכפירה מוחלטת. עם זאת אין להסתפק בכך כסיבה היחידה להבנת נפילתו של אחר. יש להניח כי רבים מאתנו הוטרדו מסוגיות דומות, אך התמודדו אתן בצורה שונה, תוך בירור מעמיק שהביא לפתרון הקושיות. רק מעטים הגיעו לכפירה בעקבות החשיפה לשאלות אלו. הרב יהודה ברנדס הסביר את הדברים על ידי משל מודרני: שאלות עיוניות הן כמו חידקים, הן מסתובבות תמיד בחלל העולם ובחללו של בית המדרש. כדי שהאדם יחלה צריך לקרות דבר שיחליש את הגנתו הטבעית מפני חידקים כגון פצע החושף רקמות בלתי מוגנות, חולשה של הנוגדנים וכיוצא בזה. לפיכך עלינו לחפש את הבעיה באישיותו של אלישע ולא בשאלות העיוניות.¹¹ היות שאי אפשר למנוע מאדם מלהיחשף לחידקים, כשם שאי

10 ראו סטריקובסקי, עמ' 18.

11 ראו ברנדס, עמ' 47.

אפשר להסתיר ממנו שאלות תיאולוגיות ורוחניות, הלקח העיקרי שצריך ללמוד מסיפורו של אלישע בן אבויה נעוץ בנקודות התורפה באישיותו, שהפכו אותו לפגיע יותר מאחרים. הנקודות האלו הן שהפכו אותו לאחר עוד לפני שהתפקר. לפיכך אשתדל לבחון בסעיפים שלהלן נקודות הייחודיות דווקא לעולמו של אלישע.

חינוכו של אלישע מבית

באחת משיחותיו עם רבי מאיר פרש אלישע בפני תלמידו פרק מתוך הביוגרפיה האישית שלו, וכך מובאים הדברים בירושלמי, חגיגה ב, א (ע"ז ע"ב): אבויה אבא מגדולי ירושלים היה. ביום שבא למוהלני קרא לכל גדולי ירושלים והושיבן בבית אחד, ולרבי אליעזר ולרבי יהושע בבית אחר. מן דאכלון ושתון, שרין, מטפחין ומרקדקין, אמר רבי אליעזר לרבי יהושע: עד דאינון עסיקין בדידהון נעסוק אנן בדידן,¹² וישבו ונתעסקו בדברי תורה, מן התורה לנביאים ומן הנביאים לכתובים, וירדה אש מהשמים והקיפה אותם. אמר להן אבויה: רבותי! מה באתם לשרוף את ביתי עלי? אמרו לו: חס ושלום! אלא יושבין היינו וחוזרין בדברי תורה, מן התורה לנביאים ומן הנביאים לכתובים, והיו הדברים שמחין כנתינתן מסיני [...] אמר להן אבויה אבא: רבותי! אם כך היא כוחה של תורה, אם נתקיים לי בן הזה, לתורה אני מפרישו. לפי שלא הייתה כוונתו לשם שמיים, לפיכך לא נתקיימו באותו האיש.

אף על פי שאבויה, אביו של אלישע, היה מקושר לתורה, תאוותו לה לא הייתה במקום. כשראה את שני גדולי התורה ואש סובבת אותם, נראה היה לו כאילו באו לשרוף את ביתו, ולכן לא אהב את המראה. רק כאשר נוכח לראות איזו הילה סובבת סביב לומדי התורה ומה רב הכבוד שהיא משווה להם, השתנתה תגובתו בתכלית, והוא הביע רצון להפריש את בנו לתורה. אך הפרשה זו, שכל תכליתה היא השגת מעמד וכבוד, אין היא ראויה כלפי שמים, שכן היא לא נעשתה מתוך אהבת תורה ומתוך דבקות בבורא. השלכותיה של פרשה זו מובאות בפירוש ה"כותב" לדברים הנ"ל בספר עין יעקב:

השכל יחיב, שכאשר סיפר אבויה לבנו מעשה שהיה כשהכניסו לברית,

12 תרגום: לאחר שאכלו ושתו, שרו טפחו ורקדו אמר רבי אליעזר לרבי יהושע: עד שהם עוסקים בשלהם נעסוק אנו בשלנו.

גם הוא הלך לדרך אביו ללמוד תורה בעבור הכבוד וגם לאהבת הניצוח וזאת הכוונה הנפסדת הביאתו להיות אחד מארבעה שנכנסו וחקרו ודרשו להבין בסתרי תורה.

שהיה לו לקיים מצוות החכם: "ובמקום גדולים אל תעמוד" (משלי כה, ו), ואיך מלאו ליבו לעשות כרבי עקיבא שהיה חכם, חסיד עליון, מוסר נפשו וגופו על קיום המצוות ואפילו דברי סופרים [...] וגם בן עזאי היה פירוש מנעוריו [...] ובן עזאי הציץ ונפגע שלא היה שלם בדיעותיו [...]. אבל אלישע בן אבויה נכנס בחקירה עליונה בגאווה ובגודל לבב לאהבת הקנאה והכבוד. לפי שהייתה חקוקה בלב כוונת אביו, נמשך לו מזה בלבו ומחשבותיו דעת נפסד לומר שלא יהיה פועל אחד את הטוב ואת הרע, אלא שיש שתי רשויות.

רדיפת הכבוד של אבויה דבקה גם בבנו, והיא שהניעה אותו לחקור ולדרוש בנסתר. העיסוק בנסתר, שלא מתוך ענווה ונמיכות קומה, הביא בסופו של דבר לכפירתו.¹³

בשו"ת יחוה דעת, חלק ג סימן עד, מביא הרב עובדיה יוסף פירוש אחר להשפעת אבויה על בנו:

נראה שבודאי חטאו של אלישע מתוך כלל הבחירה של האדם, אלא שלפעמים מתוך זכות גדול הקב"ה מקיים בו "רגלי חסידיו ישמור" ומסייעו הרבה ללכת בדרכיו ואפילו ע"י ניסים ונפלאות, וכמו שכתב המהרש"א:¹⁴ "ואילו הפרישו אביו לתורה לשם שמים הייתה זכותו מגינה על אלישע לשומרו מן החטא, אך מאחר שלא כיוון אלא לכבוד הניחוהו על פי הבחירה הרגילה".

אלישע אינו נענש בעקבות מעשה אביו, שכן ישנה בחירה חופשית וניתנת לו האפשרות ללכת בדרך שהוא מאמין בה, אלא שלא קיבל סיעתא דשמיא מיוחדת בעקבות מעשה אביו.¹⁵ בין כך ובין כך, יש להניח שאלישע ספג מינקות את יחסו הלא-ראוי של אביו ללימוד התורה, והדבר השפיע במישרין או בעקיפין על יחסו שלו לתורה וללימודה.

כדי לקבל תמונה בהירה יותר, נכון יהיה לראות את הנאמר בצירוף עם

13 ראו רוזנצווייג, עמ' 44

14 ברכת י ע"א, לג ע"ב.

15 ראו רוזנצווייג, עמ' 44.

הדברים שלהלן: ¹⁶ "וכל דא מן אתת ליה? [...] ויש אומרים: אמו כשהיתה מעוברת בו הייתה עוברת על בתי עבודה זרה והריחה מאותו המין והיה אותו הריח מפעפע בגופה כאירסא של חכינה". אחת הסיבות שמביאה הגמרא לחטאו של אלישע, היא אמו ההרה של אחר שסבבה בבתי עבודה זרה והריחה את ריח החטא. הריח, שפעפע בגופה כארסו של נחש,¹⁷ הוא ביטוי לכישלון ולחטא שהיו טבועים בעומק נפשה, ושברדרך כלשהי דבקו גם בבנה. ניתן לראות את המשותף לשני המקורות בירושלמי (תיאור האב שהפריש את בנו לתורה שלא לשם שמיים ותיאור האם הסובבת בין בתי עבודה זרה) כמצייגים יסודות פגומים בחינוכו של אלישע מבית. בשני המקרים הדבר טבע את חותמו גם על אלישע, והביא יחד עם גורמים נוספים ליציאתו לתרבות רעה.¹⁸

זמר יווני וספרי מינין

בבבלי, חגיגה טו ע"ב נאמר: "אחר מאי?¹⁹ זמר יווני לא פסיק מפומיה. אמרו עליו על אחר: בשעה שהיה עומד בבית המדרש, הרבה ספרי מינין נושרין מחיקו". הזמר היווני וספרי המינים הם ביטוי ליסודות של תרבות זרה ואף מסוכנת שקיבלה מקום נכבד באישיותו של אחר. מעניין שגם כאשר היה אלישע בבית המדרש ועסק בתורה, לא היה לימודו מוקדש כולו לשם שמים. ספרי המינים שהיו נושרים מחיקו בבית המדרש, מראים על כך שלימודו היה ספקני, ואולי אף לצורך עיון תיאורטי ואתגר שכלי בלבד. מי שנתון כל כולו בתורת ה' וצמא לה כמים חיים, אין לו עניין וחפץ ב"בורות בורות נשברים אשר לא יכילו המים", בתיאוריות של זיוף ושל שקר. רק מי שמלכתחילה מגיע ללימוד התורה בצורה ספקנית ותוהה, יכול לשאת בחיקו ספרי מינים במקביל ללימוד התורה. לא רק ספרי המינים מעידים על אימוץ יסודות מתרבות זרה. אנו יודעים על גדולי תורה רבים (ובראשם הרמב"ם בספרו מורה הנבוכים) שעסקו בליבון תיאוריות זרות והקבלתם לגישת היהדות. הדבר לא נעשה כמובן לשם הלימוד עצמו אלא לצורך בירור והשוואת הדברים עם התפיסה היהודית.²⁰ ברם אלישע לא הסתפק בעיון שכלי בלבד, שבו הלומד יכול להיות חיצוני לתוכן הנלמד, ולעתים אף להתנגד לו נחרצות. הוא אימץ גם יסודות "פולקלוריסטיים"

16 ירושלמי, חגיגה ב, א (עו ע"ב).

17 ניתן לראות במילים אלה כרמו לחטא האדם הראשון וכביטוי לכך שהארס מפעפע בנפש החוטא ולא רק בגופו.

18 ראו גם אייזנברג, עמ' 20, וכן איילי, עמ' 138.

19 רש"י שם: מפני מה בא לידי כך ולא הגנה תורתו עליו?

20 דוגמה טובה לכך היא ספר הכוזרי לריה"ל.

מהתרבות הזרה. הזמר היווני הוא מרכיב תרבותי, המעיד על הטמעה של הרוח הזרה. הביטוי "לא פסיק מפומיה" מראה שמאפיין תרבותי זה היה חלק בלתי נפרד ממנו. גם סדר הופעת הדברים בגמרא (קודם זמר יווני ורק אחר כך ספרי מינים) יכול להראות על קשר סיבתי חזק יותר בין הזמר היווני וכפירתו של אחר מאשר ספרי המינים. זאת כנראה מתוך ההנחה כי כאמור הזמר היווני מבטא השרשה והפנמה של התרבות הנכרית יותר מעיון שכלי חיצוני.

מניע פסיכולוגי: צורך להפגין "אחרות"

בחלק זה אבקש לטעון כי לאלישע היה צורך חזק להחציץ את כפירתו בצורה הפגנתית ומתריסה. ייתכן שעל ידי ההתנהגות הקיצונית הבוטה הוא מצפה למשיכת עניין ולקבלת אישור חברתי מהסובבים אותו. אבסס דברים אלו על מספר מקורות.

לאחר הכרזתה של בת הקול: "שובו בנים שובבים חוץ מאחר" (בבלי, חגיגה טו ע"ב), מופיעה תגובתו של אלישע: "אמר: הואיל ואיטריד ההוא גברא מההוא עלמא, ליפוק ליתהני בהאי עלמא. נפק אחר לתרבות רעה. נפק אשכח זונה, תבעה. אמרה ליה: ולא אלישע בן אבויה את? עקר פוגלא ממישרא בשבת ויהב לה. אמרה: אחר הוא".²¹ ראשית, יש לתת את הדעת על תגובתו של "אחר" לדברי בת הקול. תגובה זו נראית תמוהה למדי: אדם שהגיע לשיא המעלה בחכמת התורה, מחולל מהפך קיצוני בחייו בנימוק "הואיל וגורשתי מן העולם הבא אצא ואהנה בעולם הזה"? האם תירוץ זה מצדיק הפניית עורף לכל מה שעד היום היה נעלה וקדוש עבורו? האם לא היה על אחר להתבייש בחטאו ולשתוק נוכח דברי בת הקול, שלא לדבר על ניסיון להתחנן בפני שמים לבטל את הגזירה? דבריו של אחר נשמעים כעלבון אישי, ילדותי במידת מה. הם מזכירים תגובה של ילד מפונק המרגיש עצמו נפגע ממה שבעיניו נראה יחס שאינו מוצדק של אביו כלפיו, והוא הולך ומורד בו.²² לכן יש להניח כי תירוץ זה אינו הסיבה היחידה שהביאה את אלישע לצאת לתרבות רעה, ייתכן שהוא היה מונע מצורך נפשי אחר, שעליו אנסה לעמוד בחלק זה.

מעניין לראות כי כאן לראשונה מכונה אלישע בתוארו הייחודי "אחר", וזאת דווקא על ידי אישה משולי החברה. התואר המפוקפק ניתן לו בעקבות מעשה

21 תרגום: אמר: הואיל וגורשתי מהעולם הבא, אצא ואהנה בעולם הזה. יצא, מצא זונה, תבעה. אמרה לו: 'ולא אלישע בן אבויה אתה?' עקר צנון מן הערוגה בשבת ונתן לה. אמרה: אחר הוא.

22 ראו ועקנין, עמ' 40.

שנועד להראות במפגין את "אחרותו" – עקירת צנון מהערוגה ביום השבת. ואכן אלישע בן אבויה לא נקרא "אחר" בשל השתייכותו לקבוצה אחרת, לגזע אחר, לדת אחרת ואף לא מפני שהוא כופר. הוא נקרא כך משום שהוא אחר מעצמו, הוא איננו הוא!²³ יש אלישע בן אבויה שהוא איש בית המדרש, גדול בתורה, רבו של רבי מאיר, ויש מישהו אחר, ההולך לזונה וקוצר בשבת, הרוכב על הסוס, המדיח את הילדים ומוציאם מבית המדרש.²⁴ אלישע מנסה להחצין אחרות זו, וביטוי לכך היא עקירת הצנון במפגין ביום השבת.

בגרסת הירושלמי (חגיגה ב, א [עז ע"ב]) מתוארת הסיטואציה הבאה: "רבי מאיר הוה יתיב דרש בבית מדרשא דטבריה. עבר אלישע רביה רכיב על סוסיא ביום שובתא. אתון ואמרין ליה: "הא רבך לבר". פסק ליה מן דרשא ונפק לגביה".²⁵ רכיבה זו על הסוס דווקא ביום השבת תמוהה ביותר. אמנם ידוע שאחר החליט לפרוק מעליו עול תורה והפנה עורף לקיום המצוות, אך מדוע אין הוא מגלה רגישות מינימלית כלפי תלמידו, רבי מאיר, וכלפי שאר לומדי התורה, ומגיע עם סוסו ביום השבת עד לפתח בית המדרש? נראה כאילו אחר בוחר במכוון להפגין מעשה של חילול שבת, וזאת דווקא כלפי מה שהיה עד לא מזמן "המגרש הביתי" שלו. גם במעשה הרכיבה, כמו במעשה עקירת הצנון בשבת, ניתן לזהות צורך להחצין במכוון את ה"אחרות" שבאחר. צורך זה בולט אף יותר בגרסה הבבלית:²⁶ "מעשה באחר שהיה רוכב על הסוס בשבת, והיה רבי מאיר מהלך אחריו ללמוד תורה מפיו. אמר לו: מאיר, חזור לאחורידך, שכבר שיערתי בעקבי סוסי: עד כאן תחום שבת". במקור זה נראה כי אלישע חפץ להדגיש את רכיבתו על הסוס ביום השבת, וזאת על ידי הדברים שהוא מפנה לרבי מאיר: "מאיר, חזור לאחורידך, שכבר שיערתי בעקבי סוסי, עד כאן תחום שבת". לכאורה העובדה שרבי מאיר מחלל שבת אינה אמורה להפריע לאחר. אך על ידי הערה זו מבליט אלישע את רכיבתו על הסוס, ואת העובדה שהוא עצמו מחלל שבת.

גם ספרי המינים שהיו נושרים מחיקו של אחר בבית המדרש, מבטאים החצנה הפגנתית של ה"אחרות". בדרך הטבע אדם שהחליט לקרוא דברי כפירה

23 ראו ברנדס, עמ' 48.

24 כפי שנראה המשך הדברים.

25 תרגום: רבי מאיר היה יושב ודורש בבית המדרש בטבריה. עבר אלישע רכוב על סוסו ביום השבת. באו ואמרו לו: 'הנה רבך בחוץ' פסק לו מן הדרשה, ויצא לקראתו.

26 בבלי, חגיגה טו, ע"ב.

עושה זאת בצנעה, וודאי שאינו מביאם במכוון לבית המדרש, המקום המנוגד ביותר למהות ספרים אלו. יש להניח שעל ידי הבאת ספרי המינים לבית המדרש ניסה אחר להחציץ במפגין את עיסוקו בדברי כפירה.

עד כאן ראינו ביטויים שונים של התנהגות שלילית מצד אחר: עקירת הצנון בשבת, רכיבה על הסוס בשבת ועיסוק בספרי מינים דווקא בבית המדרש. כפי שנאמר מעשים אלה נעשים במפגין לשם החצנת הכפירה וה"אחרות". מן הצד השני של המתרס עומדים המקורות שלהלן:

בבלי חגיגה טו ע"א:

שאל אחר את רבי מאיר לאחר שיצא לתרבות רעה: מאי דכתיב: "לא יערכנה זהב וזכוכית ותמורתה כלי פז" (איוב כח, יז)? אמר לו: אלו דברי תורה, שקשין לקנותם ככלי זהב וכלי פז, ונוחין לאבדן ככלי זכוכית. אמר לו [אחר]: ר' עקיבא רבך לא אמר כך, אלא: מה כלי זהב וכלי זכוכית, אף על פי שנשברו יש להם תקנה – אף תלמיד חכם, אף על פי שסרח, יש לו תקנה. אמר לו: אף אתה חזור בך! אמר לו: כבר שמעתי מאחורי הפרגוד: "שובו בנים שובבים" – חוץ מאחר.

חוליה זו בדו-שיח המתנהל בין אלישע לרבי מאיר מפתיעה ביותר. ר' מאיר, המחזור אחרי רבו ללמוד ממנו תורה ולהחזירו בתשובה, דורש את הפסוק באופן שמשמעת ממנו סכנת אבדן התורה של אלישע, הכול עשוי להתנפץ כזכוכית ובלא תקנה. אלישע מציע דרשה אחרת בשם רבי עקיבא: דווקא כלי זהב וכלי זכוכית ניתנים להתכה מחדש, וכך גם תלמיד חכם שסרח יש לו תקנה. דברים אלו מעידים לכאורה על היפוך היוצרות: דווקא רבי מאיר מזהיר על הסכנה שבמצב הבלתי הפיך שבו כביכול אלישע נתון, ואילו אחר בדבריו מתייחס דווקא לאפשרות התיקון. ר' מאיר קופץ על ה"הזדמנות" שניתנה לו בדברים אלו, ומציע שוב לאלישע לשוב בתשובה. אבל אלישע אינו מוכן לחזור, הוא שומע שבשמים אין רוצים בתשובתו. האם נכון יהיה לטעון שרבי מאיר סובר שאכן אין אלישע יכול לשוב בתשובה? בהתבסס על כל המקורות המספרים על מאמציו של רבי מאיר להחזיר את אלישע,²⁷ נראה שפירוש זה אינו נכון. יש להניח שרבי מאיר רוצה להבהיר לאלישע עד כמה מצבו מסוכן, עד כמה התנהגותו אבדנית, עד כמה אסור להקל ראש במעשיו, ועל כן עד כמה נצרכת היא תשובתו. כן על סמך המקורות המספרים על תגובותיו של אלישע למאמציו

27 הן בחגיגה טו, ע"א והן בגרסת הירושלמי שם ב, א (ע"ז ע"ב).

של רבי מאיר להחזירו, נראה שאין לפרש כי אלישע אכן רוצה לשוב. אלישע רוצה רק להראות שיש בכוחו לשוב. נראה כי הוא נתון בעמדה דו-ערכית: מצד אחד הפרשנות שהוא מציין לפסוק מראה על כך שהוא רוצה להשאיר פתח חזרה, להראות כי באופן עקרוני ניצבת בפניו האפשרות לשוב; ומצד אחר אין הוא רוצה לשוב כעת, ולכן הוא נתלה בדברים ששמע מאחורי הפרגוד.²⁸

בהמשך הדברים מתואר המעמד שלקמן:

תקפו עיילה לבי מדרשא. א"ל לינוקא: "פסוק לי פסוקך!" אמר לו: "אין שלום אמר ה' לרשעים" (ישעיהו מח, כב). עייליה לבי כנישתא אחריתי, א"ל לינוקא: "פסוק לי פסוקך!" אמר לו: "כי אם תכבסי בנתר ותרבי לך בורית נכתם עוונך לפניך" (ירמיה ב, כב) [...] עייליה לבי כנישתא אחריתי עד דעייליה לתליסר בי כנישתא כולהו פסקו ליה כי האי גוונא. לבתרא א"ל: "פסוק לי פסוקך!" א"ל: "ולרשע אמר אלוהים מה לך לספר חוקי וגו' " (תהילים נ, טז). ההוא ינוקא הוה מגמגם בליישניה. אשתמע כמה דאמר ליה "ולאלישע אמר אלוהים". איכא דאמרי סבינא הוה בהדיה וקרעיה ושדריה לתליסר בי כנישתי, ואיכא דאמרחי אמר הואי בידי סכינה הוה קרענה.²⁹

מעיון בדברים אלה מתבקשת השאלה מדוע אלישע מתעקש, באובססיות ממש, למצוא נחמה בדברי הילדים, אף שהוא מעיד מפורשות ששמע מאחורי הפרגוד שאין לו אפשרות לשוב בתשובה? זאת ועוד, מה פשר הכעס וההתפרצות הבלתי מובנת על התינוק האחרון? הרי לאור הדברים ששמע בעצמו מאחורי הפרגוד, אין חידוש של ממש בדרשתו של התינוק. על מה הוא כל כך זועם? הנחתי היא כי כל רצונו של אלישע הוא להתבלט באחרותו, אך בתוך המסגרת הנורמלית. דחייתם המוחלטת של תלמידי בית המדרש מבטאת ניתוק בין העולמות. אם עד כה טען אחר שיש לו כתלמיד חכם שסרח אפשרות לשוב (וכפי

28 ראו ברנדס, עמ' 49.

29 תרגום: תקפו [רבי מאיר] והכניסו לבית המדרש. אמר לו לתינוק: פסוק לי פסוקך! אמר לו: 'אין שלום אמר ה' לרשעים' (ישעיהו מח, כב) הכניסו לבית כנסת אחר, אמר לו לתינוק: 'פסוק לי פסוקך! אמר לו: כי אם תכבסי בנתר ותרבי לך בורית נכתם עוונך לפניך' (ירמיה ב, כב) [...] הכניסו לבית כנסת אחר, עד שהכניסו לשלושה עשר בתי כנסיות, כולם פסקו לו כעין זה. לתינוק האחרון אמר: 'פסוק לי פסוקך!' אמר לו: 'ולרשע אמר אלוהים מה לך לספר חוקי' (תהילים נ, טז) וגו'. אותו התינוק היה מגמגם בלשונו, ואלישע שמע כאילו אמר: 'ולאלישע אמר אלוהים'. יש אומרים: סכין היתה עמו וקרעו, ושלחו לשלושה עשר בתי הכנסת. ויש אומרים, אמר: אם היתה בידי סכין, הייתי קורע אותו.

שהנחנו קודם לכן שהדברים ששמע מאחורי הפרגוד הם סוג של תירוץ על כך שאינו חוזר בו, הרי שהאמירה שמשמים אין רוצים בתשובתו, פורמת את הקשרים האחרונים שעוד נותרו לו עם עולם התורה. הדבר מכעיס ומצער אותו ביותר, שכן אין הוא חפץ לצאת לגמרי ממסגרת זו אלא רק להפגין בה את אחרותו.³⁰

סיכומו של דבר, אלישע הונע מתוך צורך נפשי להפגין אחרות, שהתבטאה בעשיית מעשים שליליים שונים בדרך של התרסה. עם זאת הוא שאף לשמור על קשר מתמיד עם סביבתו הטבעית (עולם התורה, בית המדרש, רבי מאיר תלמידו) כדי להתבלט בכפירתו, אך זאת רק בתוך המסגרת הנורמלית. לכן מובן כעסו כאשר הבין כי ניתק כביכול הקשר בינו ובין סביבה זו.³¹

ד. משנתו של אלישע בן אבויה

בתלמוד הירושלמי מתוארת סיטואציה הממחישה את עצמת תורתו של אחר:³² לאחר מותו באו בנותיו של אלישע לרבי יהודה הנשיא וביקשו שיפרנסן. רבי יהודה כועס ואומר: "אל יהי לו מושך חסד ואל יהי חונן ליתומיו". הבנות מנסות לשכנעו: "אל תבט במעשיו – הבט בתורתו!", ואכן דבריהן מתקבלים. רבי פורץ בבכי, גוזר על הבנות שיתפרנסו, ואומר: "מה אם זה שיגע בתורה שלא לשם שמים, ראו מה העמיד, מי שהוא יגע בתורה לשמה על אחת כמה וכמה". אכן באלישע הייתה אש יוקדת של תורה. למרות מסקנותיו המוטעות הרבה היה ללמוד מדברי חכמתו. עיקר תורתו של אחר מרוכזת בסדרה של שמונה אמרות באבות דרבי נתן פרק כד ואמרה אחת בפרקי אבות. ניתן לחלק את משנתו לשלושה נושאים עיקריים, המייצגים שלוש תפיסות מחשבתיות מרכזיות, שעליהן נרחיב להלן.

1. מעלת לימוד התורה מילדות

ראינו כי היסוד של לימוד התורה מילדות מקבל ביטוי משמעותי במשנתו של אחר, עד כדי כך שהוא ראה במעשה אבותיו גורם המנבא את אחריתו. הקדשתו לתורה שלא לשמה על ידי אביו ביום ברית המילה שלו היא לדעת אלישע הגורם לכך שתורתו לא נתקיימה בו. הרקע לדברים אלו הוא ויכוח בין אחר ורבי מאיר

30 ראו וינשטיין, עמ' 45.

31 ראו ברנדס, עמ' 50.

32 ירושלמי, חגיגה ב, א (ע"ז ע"ג).

על פרשנות הפסוק "טוב אחרית דבר מראשיתו" (קהלת ז, ח), המופיע בגרסה הירושלמית (חגיגה ב, א). אחר דוחה את פירושו של רבי מאיר, ומציע הסבר אחר: "טוב אחרית דבר מראשיתו" – בזמן שהוא טוב מראשיתו, דהיינו אם ההתחלה טובה, גם האחרית תהיה טובה, ואם יסודותיה של ההתחלה יהיו פגומים, גם האחרית חלילה עשויה להיות כזו. כראיה לכך מביא אחר סיפור מתוך הביוגרפיה האישית שלו: "ובי היה המעשה", ובסיומו הוא מסכם: "לפי שלא הייתה כוונתו לשם שמים, לפיכך לא נתקיימו באותו האיש". כפי שנאמר גם הגמרא בהמשך הדברים רואה ב"מטען הגנטי" הפגום של אחר סיבה אפשרית לכפירתו: "וכל דא מן הן אתת ליה? [וכל זה מניין בא לוי:] [...] יש אומרים אמו, כשהיתה מעוברת בו, הייתה עוברת על בתי עבודה זרה, והריחה מאותו המין, והיתה אותו הריח מפעפע בגופה כאירסה של חכינא [כארס הנחש]".

גם מאמרותיו של אחר המצויות בידינו ניתן לראות שהשרשת התורה מילדות היא על פי תפיסתו יסוד חשוב לקיומה בהמשך. במסכת אבות ד, כ שנינו: "אלישע בן אבויה אומר: הלומד ילד, למה הוא דומה? לדיו כתובה על נייר חדש, והלומד זקן, למה הוא דומה? לדיו כתובה על נייר מחוק". ובאבות דרבי נתן, נוסח א, פרק כד נאמר:

הוא היה אומר: הלומד תורה בילדותו, דברי תורה נבלעין בדמיו ויוצאין מפיו מפורשין. והלומד תורה בזקנותו, אין דברי תורה נבלעין בדמיו, ואין יוצאין מפיו מפורשין. וכן מתלא אומר: אם בנעוריד לא חפצתם, אין תשיגם בזקנותך?

2. מעשים טובים כבסיס לתורה

ארבע מתוך שמונה האמרות המובאות בשמו של אחר באבות דרבי נתן בפרק כד עוסקות בשאלת היחס שבין התלמוד והמעשה. אלישע בן אבויה טוען כי המעשים הטובים הם הבסיס לתורה, וכך הוא אומר: ³³ "אדם שיש בו מעשים טובים ולמד תורה הרבה, למה הוא דומה? לאדם שבונה אבנים תחילה ואחר כך לבנים – אפילו באים מים הרבה ועומדין בצידן אין מחין אותן ממקומן". ארבע אמרות אמר אלישע, וכולן בעלי מסר דומה: הלומד תורה ואין בו מעשים טובים, אין הוא יציב. הוא דומה לסיד הנימוח במים, לכוס שכל מה שיש

בה נשפך, לרוכב על סוס ללא רסן לבלום ש"כיוון שאדם רוצה לרכבו, זורקו בבת אחת".

גם באחת ה"התנצחויות" עם רבי מאיר, המופיעה בירושלמי (שם) דורש אחר את הפסוק "וה' ברך את אחרית איוב מראשיתו" (איוב מב, יב) באופן המדגיש את ערכם הגדול של המעשים הטובים: " 'וה' ברך את אחרית איוב מראשיתו' – בזכות מצוות ומעשים טובים שהיה בידו מראשיתו". לדברים אלה אוסיף את דרשתו של אחר לפסוק "לא יערכנה זהב וזכוכית ותמורתה כלי פז" (שם כח, יז): "כל העמל בהן ומקיימן – פניו מצהיבות כפז, וכל העמל בהם ואין מקיימן – פניו משחירות כזכוכית".

3. הקלות שבה ניתן לאבד דברי תורה

שתי אמרות נוספות של אלישע באבות דרבי נתן (שם), עניינן רפיפותה של התורה אצל הלומד, ומידת הקלות שבה ניתן לאבד את דברי התורה: "הוא היה אומר: קשין דברי תורה לקנותם ככלי זהבים, ונוחים לאבדם ככלי זכוכית"; "הוא היה אומר: יכול אדם ללמוד תורה בעשרים שנה ולשכוח בשתי שנים". לא במקרה דווקא אחר הוא המציג תפיסות אלה. ניתן למצוא קשר בין הנאמר ובין אומרם, וכן חוט המקשר בין שלוש התפיסות שהוצגו על ידו. אלישע בן אבויה, המספר לרבי מאיר בגילוי לב על הקדשתו לתורה שלא לשם שמים על ידי אביו, מעיד בסיפורו על השלמה עם העובדה שלא נתקיימה תורתו. ניתן לשער שעוד לפני שיצא לכפירה, קונן בלבו של אחר החשש שמא אחריתו תהיה כראשיתו הפגומה, ויעידו על כך הדרשות שדרש בעניין מעלת ההתחלה החיובית, עוד כאשר היה בין כותלי בית המדרש. אלישע ראה בחוסר מימושו של תנאי אחד (הקדשתו לתורה שלא לשם שמים) גורם המנבא ישירות את הידרדרותו המוחלטת, אף על פי שייטכנו גורמים אחרים היכולים לשנות את התמונה. לבעל תשובה לדוגמה אמנם אין יתרון של ספיגת תורה לשם שמים מקטנות, אך הוא זוכה למעלה מיוחדת בתשובתו, ומובטח לו כי אפילו צדיקים גמורים אינם יכולים לעמוד במחיצתו. כלומר לא נכון לראות את גורם ההקדשה לתורה לשם שמים מקטנות כמרכיב היחיד המנבא את יציבות תורתו של האדם אלא כחלק ממכלול של גורמים רבים.

תפיסה טוטאלית ומוחלטת זו של אחר באה לידי ביטוי במקומות נוספים. מראה מטטרון היושב, כפי שנגלה לו בשעת עלייתו לפרדס, לא הסתדר עם הדברים שלמד כי "בשמים אין ישיבה", ומכאן הוא מיהר להסיק כי ישנם

חלילה שני אלים בשמים. בהמשך כשראה שבשמים מלקים את המטטרו, נתפס אלישע לטענה כי גם במרומים לא קיים צדק אלוקי, אחרת כיצד ייתכן להעניש מלאך הכותב את זכויותיהן של ישראל? גם מסקנותיו החפוזות למראה האדם שהוכש על ידי נחש לאחר שקיים את מצוות שילוח הקן וכן למראה לשונו של רבי יהודה הנחתום הנתונה בפי הכלב כשהיא שותתת דם, הובילוהו למסקנה המוחלטת: "דומה שאין מתן שכר ואין תחיית המתים".³⁴

כשם שציפה אלישע לשלמות מוחלטת הן בסדרי פמליה של מעלה הן במערכת השכר והעונש, כך ציפה לשלמות דומה בעולמם של לומדי התורה. לשיטתו ה"פרפקציוניסטית" לא ייתכן כי אדם יכול להיות מוקדש לתורה שלא לשם שמים או להתחיל בלימוד התורה שלא מקטנות, ובכל זאת לזכות שתתקיים בו תורתו.

אלישע סירב לראות בלימוד ערך בפני עצמו כאשר הוא מנותק מהמעשה, שכן כיצד יכול אדם ללמוד תורה כשאין בידו את הבסיס – מעשים טובים? כיצד לימוד זה יכול להיות יציב ואיתן? תפיסה מוחלטת זו של שלמות בין המעשה ללימוד הביאה אותו לקביעה ש"אדם שאין בו מעשים טובים ולמד תורה, דומה לאדם שבונה לבנים תחילה ואחר כך לבנים. אפילו באים מים קמעא מיד הופכין אותו". כעת מובן המקור לדבריו בדבר רפיפותה של התורה אצל לומדה והסכנה שבאיבודה. ההצלחה בתורה מובטחת רק למי שמצליח למזג תורה ומעשים טובים מקטנותו, אחרת הוא יאבד את הכול, לכן יש "לעמוד על המשמר". אדם הרוצה לזכות שתתקיים תורתו עליו לספוג אותה מקטנות, הוא חייב לבסס את הלימוד במעשים טובים, שאם לא כן "כיוון שנפל כותלו של כרם, מיד חרב כל הכרם כולו".³⁵

לסיכום, בחלק זה נפגשנו עם שלוש תפיסות מרכזיות במשנתו של אחר. ראינו כי מקורן הוא אחד: ציפייה לשלמות בקרב לומדי התורה וחוסר יכולת להשלים עם מציאות של חיסרון בעולמם. כן ראינו כי תפיסה מוחלטת ובלתי מתפשרת שכזו אופיינית בדמותו של אלישע, וניתן לראות את ביטוייה במקומות נוספים.

34 ירושלמי, חגיגה ב, א (עז ע"ב).

35 אבות דרבי נתן כד.

ה. תשובתו של אלישע בן אבויה

1. האם חזר אלישע בתשובה?

סוגיית תשובתו של אלישע אינה בהירה במלואה. במקורות המצויים בידינו לא נאמר מפורשות שאחר אכן חזר בתשובה, אך עם זאת ניתן להבין זאת מתוך הגרסה שבירושלמי (חגיגה ב, א [ע"ז ע"ב]):

לאחר ימים חלה אלישע. אתון ואמרון לרבי מאיר [...] אמר לו: "לית את חזר בד?" אמר לו: "ואם חזרין מתקבלין?"³⁶ אמר לו: "ולא כן כתיב 'תשב אנוש עד דכא ותאמר שובו בני אדם' (תהילים צ, ג)? עד דכדוכא של נפש מקבלין. באותה שעה בכה אלישע ונפטר ומת. והיה רבי מאיר שמח בליבו ואומר: "דומה שמתוך תשובה נפטר רבי".

שאלתו של אלישע קודם מיתתו, אם תשובתו תתקבל למרות חטאיו, יכולה להתפרש כהרהורי חרטה והבעת רצון כנה לשוב. דברים אלה מראים כי אלישע חזר בו כביכול מקביעתו הנחרצת שנאמרה קודם לכן: "כבר שמעתי מאחורי הפרגוד: 'שובו בנים שובבים' חוץ מאחר", קביעה המתבססת על דברי בת הקול, השוללת מאחר את האפשרות לשוב בתשובה. נוסף על כך הנימה שבה נאמרו דבריו של אחר באחרית ימיו מעידה על שברון לב ונמיכות קומה, וזאת בניגוד גמור לנימת הגאווה והבוז שאפיינה את דבריו בשיחותיו הקודמות עם רבי מאיר.³⁷ גורמים אלה, יחד עם בכיו של אלישע סמוך למיתתו, הביאו את רבי מאיר להנחה ולתקווה: "דומה שמתוך תשובה נפטר רבי".

עם זאת אין לראות את אפשרות תשובתו של אחר בוודאות גמורה, שכן היש דבר רחוק יותר מאופיו של אלישע מדכדוכה של נפש? ייתכן שבכיו של אחר לא נבע מתשובה שלמה אלא מהתנגשות של רגשות מנוגדים: הרצון לתשובה בעת המיתה מחד גיסא, ורגשי העליונות והבוז שעוררה אצלו הצעת דכדוך הנפש מאידך גיסא.

גם התלמוד הירושלמי מותיר שאלה זו בעינה, ובהמשך דברי הגמרא מתברר שתשובה שלמה המכפרת על החטאים ודאי לא הייתה כאן. לאחר מותו של אלישע נאמר לרבי מאיר שקברו של רבו בוער. רבי מאיר ניגש אל הקבר הבוער, פרש עליו את טליתו, ואמר אותם הפסוקים שאמר בועז לרות (רות ג, ג): "ליני הלילה והיה בבוקר אם יגאלך טוב יגאל, ואם לא יחפוץ לגאלך וגאלתיך אנוכי,

36 תרגום: באו ואמרו לרבי מאיר [...] אמר לו: חזר בד? אמר לו: ואם חוזרים, מתקבלים?

37 ראו וינשטיין, עמ' 46.

חי ה' ", והוא מפרש: " 'אם יגאלך טובי' – זה הקב"ה שנקרא טוב, אם יגאלך הוא מכוח הדין והיורש – 'טוב יגאל', ואם לא – 'וגאלתיך אנוכי' ".³⁸ עצם העובדה שקברו של "אחר" בער ושהוא נזקק ל"גאולתו" של רבי מאיר, מעידה על כך כי ודאי שתהליך של תשובה שלמה ומקיפה לא נעשה. גם לפי הגרסה בבבלי (חגיגה טו ע"ב) אלישע לא זכה לכפרה לאחר מותו אלא נשאר "תלוי" בין שמים לארץ. בבית דין של מעלה הוחלט שלא לדון אותו כראוי לו משום שעסק בתורה, אך גם לא להביאו לעולם הבא משום שחטא. רק לאחר מותו של רבי מאיר עלה עשן מקברו של אחר, משמע שנתקבלה בקשתו של רבי מאיר, ורבו הובא לדין.

2. הגורמים המעכבים את תשובתו של אחר

בת הקול

ראינו כי אלישע עצמו במהלך שיחותיו עם רבי מאיר מסביר את סיבת הימנעותו מלעשות תשובה כמניעה משמים לאפשר לו לשוב. מניעה זו מקבלת ביטוי בדבריה של בת הקול: "שובו בנים שובבים חוץ מאחר", ודברים אלה מופיעים כתגובה להפצרתו של רבי מאיר באחר "אף אתה חוזר בד". המקבילה בירושלמי (חגיגה ב, א) שונה מעט:

אמר ליה [רבי מאיר לאחר]: "וכל הדא חכמתך אית בדך, ולית את חזר בדך?" [ולמרות כל החכמה שבך, אין אתה חוזר?]. אמר ליה: "אין אני יכול [...] שפעם הייתי עובר לפני בית קודש הקודשים רכוב על סוסי ביום הכיפורים שחל להיות בשבת, ושמעתי בת קול יוצאת מבית קודש הקודשים ואומרת: 'שובו בנים' – חוץ מאלישע בן אבויה, שידע כוחי ומרד ביי".

על פי מקור זה דברי בת הקול המונעים מאחר לשוב בתשובה הם תוצאה מעברה חמורה שעבר – רכיבה על הסוס ביום הכיפורים. נימוקה של בת הקול לסיבת הדבר אכן מתאים לכך, שכן אלישע בן אבויה, שהיה בימים כתיקונם מגדולי התנאים בדורו, "ידע כוחו" של הקב"ה, ובכל זאת "מרד בו" ועבר על דבריו. בניגוד לגרסה שבירושלמי בתלמוד הבבלי בת הקול מכריזה "שובו בנים

38 מכאן אמרו חכמים: "אשרי איש שהוא מעמיד תלמידים שמבקשים עליו רחמים" (מדרש משלי, מהדורת בובר, 1). דהיינו, זכותו הגדולה ביותר של אלישע לא נמצאה בו עצמו, אלא בכך שהעמיד תלמיד גדול כרבי מאיר המבקש עליו רחמים.

שובבים חוץ מאחר" כתגובה לעלייה לפרדס ולקיצוץ בנטיעות, ולא כתגובה לביטוי מעשי של כפירה (רכיבה על הסוס ביום כיפור).

בין כך ובין כך אי אפשר שלא לשאול כיצד ייתכן לשלול מיהודי את האפשרות לשוב בתשובה? הרי הדבר נוגד מפורשות את אמונת היהדות, את ההלכה ש"אפילו עבר כל ימיו ועשה תשובה ביום מיתתו ומת בתשובה – כל עוונותיו נמחלין"³⁹. הרב אליהו דסלר בספרו מכתב מאליהו⁴⁰ מסביר את הדברים כך: "ושמעתי בשם הבעש"ט ז"ל, שבת קול זו באה מסיטרא אחרא; פירוש שבעומק ליבו לא רצה אחר לעשות תשובה, ומשם באה בת קול זו. וכמו שיש נביאי שקר, ששומעים את הרהורי ליבם וטועים לחשוב שזו נבואה, כך גם העניין בבת הקול". כלומר דבריה של בת הקול לאחור אין הם אלא קול פנימי של אחר עצמו. כבר ראינו בפרק השני כי אלישע בן אבויה הונע מתוך צורך נפשי להחצין את אחרותו במפגין. הוא אמנם מתרץ את הסיבה שאינו חוזר בתשובה בדבריה של בת הקול, אך כלל אינו בטוח כי לו הייתה ניתנת לו האפשרות לשוב, אכן היה בוחר בה בנפש חפצה. נראה כי נוח לו במעמד של "אאוט-סיידר": מצד אחד הוא שומר על קשר עם עולם התורה ועם תלמידו-רבו רבי מאיר, ומהצד האחר הוא מחצין שוב ושוב את כך שהוא אינו כמותם, שהוא "אחר". על כך יעידו ספרי המינים הנקראים עוד בבית המדרש, הזמר היווני השגור בפיו והרכיבה היהירה על הסוס בשבת עד פתחי בית המדרש בטבריה.⁴¹ לפי דברים אלה נראה כי אחר אינו רוצה באמת לשוב בתשובה, אלא כל רצונו הוא להפגין את שיש בכוחו לעשות זאת, ומתוך בחירה הוא רוצה להישאר באחרותו. קול פנימי מעין זה קינן בנפשו של אלישע, והוא טעה לחשבו לדברים חיצוניים של בת קול, דבר שלפי דעת הרב דסלר מעולם לא היה.

פירוש מעניין אחר מציע הרב סולובייצ'יק,⁴² ולפיו אחר לא הבין נכון את בת הקול שבדבריה הפרידה באופן מוחלט בין אלישע ל"אחר". המילים "שובו בנים שובבים" הופנו ישירות אל אלישע בן אבויה. הן שידרו רוך ואהבה, הפצרה ושידול לחזור בתשובה. המילה החריפה "חוץ" התייחסה אל "אחר" ולא

39 רמב"ם, הלכות תשובה ב, א.

40 חלק ד, ניצוצי נוגה, עמ' 289.

41 יש לשים לב שבגרסה שבירושלמי אחר אינו מסתפק באזכור הרקע לדברי בת הקול באופן "אגבי" וסתמי, אלא הוא מפרט בדיוק את חטאו הכבד: "שפעם אחת הייתי עובר לפני בית קודש הקודשים, רכוב על סוסי ביום הכיפורים שחל להיות בשבת, ושמעתי בת קול", דבר שבהחלט אינו מוסיף לו כבוד.

42 חמש דרשות, עמ' 125–127.

לאלישע בן אבויה. התנא האמיתי, החכם מחכמי ישראל, אשר רבי מביא מתורתו בפרקי אבות מעולם לא חטא, מעולם לא בגד בכנסת ישראל, מעולם לא התחבר לרומאים ומעולם לא רצה לנתק ילדים יהודים מתורה ויראת שמים. הייתה זו אישיות אחרת, "אחר":

"שובו בנים שובבים חוץ מאחר" – כוונת בת הקול הייתה כי אלישע ישליך מעליו את "אחר", את האישיות הזרה, יסתייג מזהות השקר שלו. היא אמרה לו: "בוא אלי בן שובב, השאר את 'אחר' בחוץ [...]". אולם הגורל הטראגי גרם לזה כי אלישע בן אבויה טעה, ובמקום "חוץ מאחר", שמע את שמו בפירוש: "חוץ מאלישע בן אבויה", כפי גרסת הירושלמי. הוא סבר כי "אחר" והא זהים, וכי הוא – אלישע בן אבויה, אינו יכול להשאיר את "אחר" לבדו.

תלמידי בית המדרש

בגרסה שבבבלי כתגובה לדברי אחר המציג את הדברים ששמע מאחורי הפרגוד, רבי מאיר מכניס את אלישע בכוח לבית המדרש. שם הוא מבקש מהתינוקות לפסוק לו את פסוקם, מתוך תקווה שהפסוקים שיאמרו יהיו בעלי קונוטציה חיובית, שתפציר ותשדל את אחר לשוב. אך לא כך קורה. כפי שראינו קודם, התלמידים דורשים בזה אחר זה פסוקים קשים, שהתקווה לקבלת בקשתו מהם והלאה: "אין שלום אמר ה' לרשעים" (ישעיה מ, כב); "אם תכבסי בנתר ותרבי לך בורית, נכתם עוונך לפניך" (ירמיה ב, כב); "ואת שדוד מה תעשי כי תלבשי שני, כי תעדי עדי זהב, כי תקרעי בפוך עינייך לשווא תתייפי. מאסו בך עוגבים, נפשך יבקשו" (ירמיה ד, ל). אך דומה שאחר אינו מתייאש. הוא עובר מתינוק לתינוק, מבית מדרש למשנהו, באובססיביות ממש בתקווה למצוא מעט נחמה ופתח לכפרה.⁴³ ניתן לראות בניסיון עיקש זה של אחר ביטוי של רצון כנה לשוב ועגמת נפש מרה משנתחוור לו כי תשובתו אינה רצויה. ברם ישנה אפשרות להתייחס לחיזור על פתחי בית המדרש ולדרישת הפסוקים

43 מעניין לראות כי לאלישע יש משיכה מיוחדת לילדים ולתקופת הילדות. במשנתו במסכת אבות הוא מדבר על גרסא דינקותא היקרה "כדיו כתובה על נייר חדש", וכאנטיתזה לכך הוא מספר לרבי מאיר על ימי הולדתו המוקדמים, שראשיתם בחטא. כן מסופר במקור הירושלמי, כי לאחר שנתפקר נכנס אחר לבית המדרש והניע תינוקות של בית רבן לעזוב את תלמודם ולעסוק באמנות חולין. כמובן, גם הסיפור המובא לעיל על אותם שלושה עשר ילדים שביקש מהם אלישע בן אבויה שיפסקו לו את פסוקם, אף הוא מראה על קשר מיוחד בינו ובינם. יש להניח כי אחר, בגעגועיו אל תומת הילדות והראשונות שבה, בוחר למצוא דווקא בתינוקות שבבית המדרש נחמה ותקווה שאכן תתקבל תשובתו.

משלושה עשר התינוקות כניסיון נוסף להפגין את אחרותו בפני רבי מאיר. אחר רוצה להוכיח כי הוא לעולם יישאר שונה מעולם התורה שממנו צמח, אפילו בשמים מכירים בשונותו ואין מאפשרים לו להיות חלק מה"תלם".

יש להניח כי העמדה הנפשית המניעה את אחר לדרוש פסוקים מתלמידי בית המדרש היא שילוב של שתי גישות אלה. מצד אחד, אלישע רוצה להתריס בפני רבי מאיר "אחר אני", "אין לך סיכוי לשנות אותי, אפילו בשמים אין רוצים בתשובתי". מצד שני בתוך תוכו הוא רוצה לשוב. הוא מכיר בכך שחטא ומייחל לפתח יציאה, לסימן משמים שעומדת בפניו אפשרות התיקון. לכן הוא מתכעס כל כך על התלמיד האחרון, בחשבו שאמר: "ולאלישע אמר אלוהים: מה לך לספר חוקי ותישאר בריתי עלי פוך, ואתה שנאת מוסר ותשלך דברי אחריד".⁴⁴ לכאורה היה על אלישע להסכים עם התלמיד, להפגין כלפי רבי מאיר ואמר: "אתה רואה? אמרתי לך שבשמים אין רוצים את תשובתי!", אך הוא אינו יכול לסבול את העובדה כי נסתם הגולל על פתח התשובה, שלא מבחירתו.

כפי שראינו בפרק השני, אלישע רוצה להפגין את היותו אחר, אך זאת רק בתחומי המסגרת הנורמלית. דברים אלה של התינוקות הוציאוהו לגמרי אל מחוץ לתחום ולא הותירו לו אפשרות לחזור בו, ולכן הוא כועס כל כך.⁴⁵ בכעסו הוא שוחט את התלמיד האחרון, ושולח את נתחיו כמעשה פילגש בגבעה לכל שלושה עשר בתי המדרשות שביקר בהם קודם לכן. זאת כדי להפחיד גם את שאר התינוקות שנתנבאו לו באותו הסגנון והחלו לעלות את רוגזו, עד שבא תינוק זה וגדש את הסאה.

עם זאת אף שייתכן שבסתר לבו אחר רוצה לשוב, מכל מקום הוא מפחד להתמודד עם העבודה שהתהליך דורש.⁴⁶ הוא היה רוצה לחזור לאביו שבשמים ולכן הוא כועס על הילד המגמגם, אך השיבה דורשת ממנו דברים רבים, שאינם פשוטים עבורו כלל ועיקר. היא דורשת ממנו לעזוב את התיאוריות היפות שהוא בנה לעצמו, השיבה מחייבת אותו לקבל את זה שהקב"ה מנהיג את העולם

44 יש להניח כי ילד זה מצליח להכעיס את אלישע יותר מקודמיו משום שהוא פוגע בציפור נפשו של אחר. הוא מטיל דופי בתורתו. תורה זו, שאלישע המשיך להגות בה גם לאחר התפקדותו, היא הקושרת אותו עם עולמו הקודם – עולמו של רבי מאיר ותינוקות בית המדרש. חילופי הדברים בין אחר ורבי מאיר הם בעיקר על בסיס תורה זו, ולכן היא מהווה את היסוד המשותף בניהם. הטלת דופי בתורתו, כמוה כהוצאת אחר אל מחוץ למסגרת הנורמלית, הוצאתו אל מחוץ לתחום. מדבר זה חושש אחר יותר מכול.

45 ראו ברנדס, עמ' 49.

46 ראו אריאל, עמ' 28.

בחוקיות שאלישע אינו מבין, ויותר מהכול לשוב פירושו לאסוף את הגאווה והעיקשות ולהודות בטעות. אלישע מפחד להתמודד עם הרצון לחזור, לכן הוא בונה תפיסת עולם שלפיה הוא אינו יכול לחזור: "ולא כבר אמרתי לך, כבר שמעתי מאחורי הפרגוד".⁴⁷

ניתן לראות אותו העיקרון גם במפגש עם תינוקות בית המדרש. אמנם בדבריהם נרמז כי לא קלה תהיה דרך התשובה, אך בשום אופן לא נאמר מפורשות כי אין אחר יכול לשוב. יש להניח כי אם הוא היה משקיע מאמץ בחרטה ובתפילה, היה אלישע יכול למצוא פתח לכפרה. אך אחר שומע את מה שהוא רוצה לשמוע, את מה ששמע מאחורי בית קודש הקודשים הוא שומע מן הילדים – הצדקה לכך שלא ישוב בתשובה.

בדומה לכך, גם המילים ש"שם בפי" הילד המגמגם – "לאלישע אמר" במקום "לרשע אמר", יכולים להעיד על מחשבות פנימיות בנפשו של אלישע. אחר רצה לשוב, אך כאמור נרתע מן ההקרבה הנפשית הכרוכה בכך, ולכן חיפש הצדקה חיצונית לכך שאין באפשרותו לשוב. הצדקה שכזו יכולה להימצא בדברי הילד המגמגם, אלישע, באופן פנימי ולא מודע, נתן ביטוי לרצונו הנסתר בדברים ששמע בטעות מן התלמיד "ולאלישע אמר – מה לך לספר חוקי".

ראינו אם כן כי במקורות שבידינו אנו מוצאים שני גורמים המעכבים את תשובתו של אחר – בת הקול ותלמידי בית המדרש. עם זאת חשוב לציין כי גורמים אלה הם חיצוניים בלבד. אם אלישע היה מגלה רצון פנימי כנה לשוב, בכוחו היה להתגבר עליהם.

בשני הפירושים שהובאו אין להבין את דברי בת הקול כפשוטם. ייתכן שהדברים שנשמעו היו קולות פנימיים בנפשו של אלישע, שכאמור חיפש הצדקה לכך שאינו שב (לפי פירוש הרב דסלר), וייתכן כי אחר לא הבין את כוונתה של בת הקול, שרצונה היה להפציר בו להשליך מעליו את הזהות הזרה והחיצונית של "אחר" ולהיות אלישע בן אבויה, המוזמן בחפץ לב לשוב (לפי פירוש הרב סולובייצ'יק).

בדומה לכך גם הסתמכותו של אלישע על פסוקיהם של תינוקות בית המדרש כהצדקה לכך שאינו יכול לשוב לוקה בחסר. ראינו כי לא נאמר במפורש שנמנעה ממנו התשובה, וכי היה עליו להתעלם מ"מכשולים" אלה, ולהתאמץ שתקבל תשובתו.

3. מדוע נכשלה תשובתו של אלישע?

ראינו כי ניסיון תשובתו של אחר, אם בכלל היה כזה,⁴⁸ נכשל. ככל הנראה תשובתו לא נתקבלה ולא נמצאה לו כפרה. בחלק זה ננסה לעמוד על סיבת הדבר.

גזרה אלוקית

כמו שנזכר להלן, חלוקות הדעות בעניין הבנת דבריה של בת הקול "שובו בנים שובבים חוץ מאחר". חלק מהפרשנים טוענים שדברים אלה לא הובנו כראוי על ידי אחר, אחרים סוברים שדברים אלה אכן נאמרו, אך ביכולתו של אחר היה להתגבר על גזרה זו. לעומת זאת יש הטוענים שבת הקול בדבריה יצרה גזרה אלוקית שלא לאפשר לאחר לשוב בתשובה, ואין לערער ולנסות לשנות גזרה זו. המהרי"ט⁴⁹ מציג דעה זו, הסוברת שאכן נסתתמו לאלישע דרכי התשובה:

ומה שאמרו באחר "שובו בנים שובבים חוץ מאחר" מונעים היו לו מן השמים דרכי התשובה, והחליקוהו בדברים לטורדו מן העולם, על כמה מרדים שעשה והחטיא את הרבים, כדמייתו בירושלמי ותנן: "כל המחטיא את הרבים אין מספיקין בידו לעשות תשובה".

כלומר מדרך הטבע אין למנוע את אפשרות התשובה מהיהודי, אבל בגלל העוון החמור של החטאת הרבים,⁵⁰ נשללה מאלישע האפשרות לשוב.

רבי אברהם הורביץ מסכים גם הוא עם הקביעה כי אכן נמנעה התשובה מאלישע בן אבויה. עם זאת הוא עוסק בבירור השאלה כיצד תשובתו של מנשה נתקבלה בעוד שתשובתו של אחר נכשלה? שהלא מנשה, כמוהו כאחר, היה משומד להכעיס. והוא מסביר:

[אחר] היה יודע כבודו, רוצה לומר: הכיר את האמת עם עצמו וידע בבירור שהוא [יתברך] המלך כבוד סלה, ואין עוד לבדו, ומתכוין למרוד בו באמרו: שמא, חס ושלום, שתי רשויות בשמים? הרי שהעיד עדות שקר בעצמו, על כך נטרד מן העולמות. מה שאין כן במנשה, אף על פי שהיה משומד להכעיס, לא נאמר אצלו "ידע כבודו וכו'" והמשכיל יבין.

48 כפי שראינו הדעות חלוקות בעניין. הבבלי אינו מציין כל ניסיון תשובה מצדו של אחר, ואילו בגרסה הירושלמית ניתן לראות ניצני תשובה, אם כי הם אינם מספיק מקיפים.

49 שו"ת מהרי"ט, חלק ב, או"ח סימן ח.

50 כפי שמוצג בירושלמי, חגיגה ב, א (ע"ז ע"ב) שאחר היה הורג רבי תורה, והיה מפציר בתלמידי בית המדרש לעזוב את תלמוד התורה ולעסוק באמנות חולין. ולא עוד אלא שאחר שיתף פעולה עם הרומאים בשעת השמד כדי לגרום ליהודים לחלל שבת.

השל"ה⁵¹ מתקשה להבין אבחנה זו בין "מתכווין להכעיס" ובין "מתכווין למרוד בו". על כך הוא מקשה: "מה לי להכעיס ומה לי לכווין [...] מי שעושה להכעיס הוא גם כן מתכווין למרוד בו". על כך הוא משיב שכבר לימדנו בעל חובת הלבבות כי יש שתי דרגות באמונה: הפחותה היא אמונת ההמונים, שהיא מצד הקבלה בלבד, ויש מעולה ממנה, אמונתם של אלה שנכנסו "תוך גינת ביתן המלך, מלכו של עולם". אלישע נכנס לפרדס, ידע וראה הכול בעיון השכל, ובכל זאת הלך אחר תאוותיו, על כן מן הראוי שלא לקבל את תשובתו. לעומתו מי שאמונתו היא אמונת ההמונים כמנשה, וחטא, לא בהכרח שעשה זאת משום שהלך אחר יצרו. אפשר שהוא נפתה לדברי חטאים, ולפיכך אין למוד אותו במידה שמודדים את מי "שידע את כבודו ומכווין למרוד בו".⁵²

בסעיף זה ראינו שתי דעות עקרוניות המוצאות חיסרון מהותי באלישע שבשלו נשללה ממנו האפשרות לשוב. לפי הפירוש המובא בשו"ת מהרי"ט סיבת הדבר נעוצה בכך שאחר החטיא את הרבים, ואילו השל"ה מביא דעה הסוברת כי אחר "ידע את כוחו" של הקב"ה והציץ בדרך הנהגתו הנסתרת, ולכן כפירתו חמורה ביותר, ואין לה תקנה.

השתדלות שאינה מספקת

בשו"ת המהרי"ט מובאת גישה נוספת להבנת דבריה של בת הקול: "ואני שמעתי משמא דגמי דבהא טעה אחר, שלא היה לו להשגיח בבת הקול ששמע 'שובו בנים שובבים חוץ מאחרי' [...], והיה לו לשים פניו כחלמיש לשוב בתשובה, שאם היה שב בתשובה שלמה היו מקבלין אותו". כלומר למרות דבריה הקשים של בת הקול, שאכן נאמרו בפועל, היה על אחר להתאמץ ולהשתדל שתתקבל תשובתו.

השל"ה, שגם את פירושו ראינו בסעיף הקודם, מביא גם הוא דעה דומה נוספת, שלפיה דבריה של בת הקול אכן היוו מחסום המקשה על תשובתו של אלישע, אך לא מנעו אותה ממנו לחלוטין. עונו החמור של אחר, "ידע כוחי ומרד בי", הביא לכך שהקב"ה לא פתח לאלישע בתשובה כמו לכל חוטא אחר, אלא המתין עד שלבו יעוררהו לשוב. יתרה מזאת, גם אם בת הקול בדבריה אכן קבעה מראש שתשובתו לא תתקבל, היה על אלישע להפציר הרבה בתפילות ולהרבות בסיגופים גדולים וקשים, כדי שלמרות הכול תימצא לו כפרה, כדברי הגמרא:⁵³

51 שני לוחות הברית, ראש השנה נט ע"ב-ע"ג.

52 ראו אלבוים, עמ' 36.

53 פסחים פו ע"ב.

"כל מה שיאמר לך בעל הבית עשה, חוץ מצא". על כך אומר השל"ה: "בעל הבית, דהיינו הקב"ה, כל מה שיאמר לך עשה מהמצוות – עשה, חוץ מצא. שאם יאמר לך: צא מביתי ואל תכנס, כעניין אלישע, אחר, אל תשמע לו, אלא תכנס בתשובה, כי זה חשקו של הקב"ה אלא שמטעה אותך".

דברים אלה יובנו היטב על ידי התבוננות בתהליך התשובה של רבי אלעזר בן דורדיא:⁵⁴

אמרו עליו על רבי אלעזר בן דורדיא, שלא הניח זונה אחת בעולם שלא בא עליה. פעם אחת שמע שיש זונה אחת בכרכי הים והיתה נוטלת כיס דינרין בשכרה, נטל כיס דינרין והלך ועבר עליה שבעה נהרות. בשעת הרגל דבר הפיחה, אמרה: כשם שהפיחה זו אינה חוזרת למקומה, כך אלעזר בן דורדיא אין מקבלין אותו בתשובה. הלך וישב בין שני הרים וגבעות. אמר: הרים וגבעות בקשו עלי רחמים, אמרו לו: עד שאנו מבקשים עליך, נבקש על עצמנו, שנאמר (ישעיה נד, י): "כי ההרים ימוש והגבעות תמוטינה". אמר: שמים וארץ בקשו עלי רחמים, אמרו: עד שאנו מבקשים עליך, נבקש על עצמנו, שנאמר (ישעיה נא, ו): "כי שמים כעשן נמלחו והארץ כבגד תבלה". אמר: חמה ולבנה בקשו עלי רחמים, אמרו לו: עד שאנו מבקשים עליך נבקש על עצמנו שנאמר (ישעיה כד, כג): "וחפרה הלבנה ובושה החמה". אמר: כוכבים ומזלות בקשו עלי רחמים, אמרו לו: עד שאנו מבקשים עליך נבקש על עצמנו, שנאמר (ישעיה לד, ד): "ונמקו כל צבא השמים". אמר: אין הדבר תלוי אלא בי. הניח ראשו בין ברכיו וגעה בבכיה עד שיצתה נשמתו. יצתה בת קול ואמרה: רבי אלעזר בן דורדיא מזומן לחיי העולם הבא. בכה רבי ואמר: יש קונה עולמו בכמה שנים, ויש קונה עולמו בשעה אחת. ואמר רבי: לא דיין לבעלי תשובה שמקבלין אותן, אלא שקורין אותן רבי.

משנוכח לדעת מה גדול חטאו, ביקש רבי אלעזר בן דורדיא מכל גרמי ואיתני הטבע שיבקשו עליו רחמים. משלא נענה, מיואש כולו, הגיע החוטא הגדול למסקנה ששינתה את חיו: "אין הדבר תלוי אלא בי". הוא הבין כי עד כה הוא ניסה להתחמק מאחריות, ללא רצון להתאמץ. כל אותה העת חשב שהוא מנסה לחזור בתשובה, ולא הבין למה אינו מצליח. כעת הוא הבין שעליו לנסות לחזור בתשובה בעצמו, מבלי שאחרים יתפקדו כמליצים עבורו. יסוד גדול למדנו מבעל

תשובה זה: על אדם להתאמץ בתשובתו, להרבות בתפילה ובתחנונים, ולא ליפול לידי ייאוש. ביסוד זה מצויה נקודת החמצה של אחר. בתוכו פנימה הוא רצה לחזור, ולכן הוא חיפש אצל הילדים בעלי האמונה התמימה, סימן כלשהו בשמים, מעין הבטחה אלוקית שאם הוא יגלה רצון לחזור בתשובה, אכן תתקבל תשובתו. אך הוא לא קיבל זאת, שכן אין רצונו של הקב"ה שההרים והגבעות יבקשו רחמים על האדם, ובדומה לכך אין רצונו שתינוקות של בית רבן יבטיחו הבטחות משמים, על האדם לקחת את מלוא האחריות על עצמו ועל מעשיו, ולהתאמץ שתימצא לו כפרה. אין דרך קלה להגיע אל הקב"ה. רבי אלעזר בן דורדיא הבין זאת, וקנה עולמו בשעה אחת, אך אלישע בן אבויה החמיץ את הנקודה הזאת, ואיבד את עולמו.⁵⁵

הערכה אישיותית לא נכונה

הרב סולובייצ'יק⁵⁶ רואה את גודל הטרגדיה בנפשו של אחר והסיבה לכך שנכשלה תשובתו, בכך שלא העריך נכון את כוחותיו ויכולותיו, וטעה לחשוב שרוח החטא הזרה שנכנסה בו בדמות "אחר" היא אלישע בן אבויה.

אך לא כך. עצם העובדה כי אלישע בן אבויה ברכבו על הסוס בעיצומו של יום הכיפורים, נמשך דווקא למקום קודש הקודשים, מעידה על תוך פנימי קדוש וטהור, המכוסה בקליפה חיצונית וזרה של חטא.

עמדנו קודם על כך שבת הקול שזיהתה נקודה פנימית מאירה זו, ניסתה לנצל את המעמד ולקרוא לאלישע בן אבויה להשליך מעליו את הזהות החיצונית של "אחר" ולהיות "אלישע בן אבויה", המוזמן לשוב בתשובה. את דבריה של בת הקול "שידע כוחי ומרד בי" מסביר הרב סולובייצ'יק כך:

יודעים אתם מדוע מרד אלישע בן אבויה בבורא העולם, למרות היותו גדול כל כך בתורה? מפני שהתנא לא הבין את כוחו הוא ובגד בעצמו, לא ידע את כוחו ומרד בעצמו. אי ידיעת עצמו והערכה לא נכונה של אישיותו, הם שגרמו לחטא הטרגי ומנעו ממנו את אפשרות התשובה.

בסעיף זה עסקנו בסוגיית תשובתו של אחר. ראינו כי קיומו של ניסיון תשובה מצד אלישע שנוי במחלוקת. בעוד שהמקור הבבלי אינו מציין כלל ניסיון שכזה, הרי שבגרסה שבירושלמי ניתן לראות "ניצני תשובה", אם כי הם אינם מספיק מקיפים. כן עסקנו בגורמים שעיקבו את תהליך התשובה, בת הקול

55 ראו רוזנצווייג, עמ' 53.

56 חמש דרשות, עמ' 125-127.

ותלמידי בית המדרש, תוך מתן דגש על כך שגורמים אלה מהווים מכשול חיצוני בלבד, ולו אלישע היה מגלה מאמץ, היה בכוחו להתגבר עליהם. לסיום, עסקנו בסיבות לכישלון התשובה. הצגנו שלוש סיבות, המייצגות התייחסות שונה לדברי בת הקול: סיבה אחת הרואה בדברים גזרה אלוקית שאין לשנותה; סיבה אחרת הרואה את דברי בת הקול כניתנים לשינוי על ידי גילוי מאמץ והשתדלות בתהליך התשובה; וסיבה שלישית והיא הערכה אישיותית לא נכונה, לפיה אין להבין את דברי בת הקול כפשוטם.

ביבליוגרפיה

- ע' אבן ישראל, אישים בתלמוד, תל אביב תשמ"ז.
 י' אייזנברג, "אלישע בן אבויה – תלמיד חכם שסרח", בשדה חמ"ד 41 (תשנ"ח), עמ' 13–25.
 מ' אילי, "מסקנותיו הקיצוניות של אלישע בן אבויה", מחניים 5 (תשנ"ג), עמ' 134–141.
 י' אלבוים, תשובת הלב וקבלת היסורים, ירושלים תשנ"ג.
 ר"י אריאל, ארפא משובתם, ירושלים תשנ"ט.
 ר"י ברנדס, "על אחר ואחרות: החריג ומעמדו בבית המדרש", דף לתרבות יהודית 261 (תשס"ד), עמ' 47–50.
 ר"א דסלר, מכתב מאליהו, חלק ג, בני ברק תשל"ג.
 ל' וינסטיין, "אלישע בן אבויה: אל תתן את פיך לחטוא את בשרך", גולות י (תשס"א).
 ר' ועקנין, אלישע בן אבויה: "אחר", דף לתרבות יהודית 261 (תשס"ד), עמ' 39–42.
 רי"ד סולובייצ'יק, חמש דרשות, ירושלים תשל"ד.
 א' סטריקובסקי, "מדרש מרכבה ועלייה לפרדס", דף לתרבות יהודית 261 (תשס"ד), עמ' 5–21.
 י' רוזנצווייג, "קווים לדמותו של אלישע בן אבויה", מעליות כה (תשס"א), עמ' 237–256.

